

ХАРКІВ У ПЕРІОД МІЖВЛАДДЯ: ПІДТРИМАННЯ ПРАВОПОРЯДКУ В МІСТІ НАПРИКІНЦІ 1918 РОКУ.

В. П. Потоцький

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна
v.pototsky@karazin.ua, <https://orcid.org/0000-0002-6322-3581>

У статті розглядається ситуація, що склалася у місті Харків наприкінці 1918 року. В цей час Україна переживала завершення чергового історичного етапу, готуючись до нових, більш буремних і трагічних подій. З території держави евакуювалися німецькі війська, які були гарантами її безпеки на протязі останніх десяти місяців, спалахнуло народне повстання проти гетьмана Павла Скоропадського, йшло повільне становлення республіканських органів влади, що визнавали Директорію, помітно активізувалися місцеві більшовики та інші угруповання лівого характеру. Всі ці сили в грудні 1918 року були представлені в губернському Харкові. Деякі з них, як наприклад германське командування та гетьманська варта, намагалися організовано передати владу своїм наступникам. Інші, навпаки, намагалися якомога скоріше дістатися до керма. Це багатовладдя затягнулося приблизно на місяць, що став для мешканців міста справжнім випробуванням. Харків'яни намагалися розібратися у калейдоскопі швидких політичних змін, розмаїтті наказів та декретів, хитросплетінні офіційної інформації та вуличних чуток. Між тим, кримінальна ситуація ставала все більш загрозливою: у сільських повітах лютували банди мародерів, а в самому Харкові все частіше лунали постріли. У другій половині грудня пограбування міських крамниць набуло вражаючих масштабів. В цей час охороною правопорядку займаються одразу декілька впливових сил: німецька комендатура, гетьманська варта, вояки Директорії та соціалістичні дружини. Проте всі їхні зусилля не давали бажаного результату, й звичайні харків'яни змушені були організовувати загони самооборони для захисту власних домівок. Кульмінацією безвладдя у місті стало більшовицьке повстання 1-2 січня 1919, в наслідок якого Харків захопили збройні загони червоних.

Ключові слова: Харків, революція, УНР, гетьман Скоропадський, більшовики.

В статье рассматривается ситуация, сложившаяся в городе Харькове в конце 1918 года. В это время Украина переживала завершение очередного исторического этапа, готовясь к новым, более бурным и трагическим событиям. С территории государства эвакуировались немецкие войска, которые были гарантом его безопасности на протяжении последних десяти месяцев, вспыхнуло народное восстание против гетмана Павла Скоропадского, шло медленное становление республиканских органов власти, признававших Директорию, заметно активизировались местные большевики и другие группировки левого характера. Все эти силы в декабре 1918 года были представлены в губернском Харькове. Некоторые из них, например, германское командование и гетманская стража, пытались организованно передать власть своим преемникам. Другие, наоборот, старались как можно скорее добраться до рычагов управления. Это многовластие затянулось примерно на месяц, который стал для жителей города настоящим испытанием. Харьковчане пытались разобраться в калейдоскопе политических перемен, разнообразии приказов и декретов, хитросплетении официальной информации и уличных слухов. Между тем, криминальная ситуация становилась все более угрожающей: в сельских уездах свирепствовали банды мародеров, а в самом Харькове все чаще раздавались выстрелы. Во второй половине декабря ограбления городских магазинов и лавок приобрело впечатляющие масштабы. В это время охраной правопорядка занимаются сразу несколько влиятельных

сил: немецкая комендатура, гетманская стража, бойцы Директории и социалистические дружины. Однако все их усилия не давали желаемого результата, и обычные харьковчане вынуждены были организовывать отряды самообороны для защиты собственных жилищ. Кульминацией безвластия в городе стало большевистское восстание 1-2 января 1919 года, в результате которого Харьков захватили вооружённые отряды Красной армии.

Ключевые слова: Харьков, революция, УНР, гетман Скоропадский, большевики.

The article deals with the situation in the city of Kharkiv at the end of 1918. At this time, Ukraine was experiencing the completion of one more historical stage, preparing for new, more turbulent and tragic events. German troops which have been the guarantors of security of the state over the past ten months were evacuated from its territory, a popular uprising broke out against the hetman Pavlo Skoropadsky, the republican authorities that recognized the Directory were forming slowly, local Bolsheviks and other left-wing groups were getting noticeably more active. In December 1918 all these forces were represented in the provincial Kharkiv. Some of them, for example, the German command and the hetman's guard, tried to transfer power to their successors in an organized manner. Others, on the contrary, tried to get to the controls as soon as possible. This multi-power lasted about a month, which became a real ordeal for the inhabitants of the city. Kharkovites tried to figure out a kaleidoscope of political developments, a variety of orders and decrees, the intricacies of official information and street rumors. Meanwhile, the criminal situation became more and more threatening: gangs of looters raged in rural districts, and shots were fired more often in Kharkiv itself. In the second half of December, the number of the city shops robberies became impressive. At that time, several influential forces were engaged in law enforcement: the German commandant's office, the hetman's guard, Directory fighters and socialist squads. However, all their efforts did not give the desired result, and ordinary Kharkovites were forced to organize self-defense units to protect their own homes. The culmination of anarchy in the city was the Bolshevik uprising on January 1–2, 1919, as a result of which Kharkiv was captured by armed units of the Red Army.

Keywords: Kharkiv, revolution, UNR, hetman Skoropadsky, Bolsheviks.

Історія міського повсякдення в умовах великих військових конфліктів, на жаль, не так часто привертає увагу сучасних дослідників. Тут, безперечно, варто згадати роботи українських істориків Т. Ю. Герасимова [5], О. Овсяк [14], Д. М. Чорного [26, 27], які розглядали проблеми, пов'язані з побутом міського населення під час двох світових війн. Однак тематика Української національно-демократичної революції 1917-1920 рр. в контексті її впливу на повсякдення містян все ще не набула достатнього висвітлення в історіографії. Особливо це стосується найбільш «темних» періодів – часів міжвладдя, коли багатьом міським інституціям, що відповідали за життєдіяльність великого міста, загрожував справжній функціональний параліч. Саме одному з таких етапів в історії Харкова й присвячується дана розвідка.

Протягом останніх двох тижнів 1918 року політична ситуація в Харкові змінювалася з вражаючою швидкістю, що, в свою чергу, призводило до помітного погіршення кримінальної обстановки. Ця ситуація була пов'язана, в тому числі, з існуючим у місті багатовладдям. Фактично в цей час реальна влада в Харкові належала кільком впливовим «гравцям», що мали силовий ресурс для її здійснення.

Це, в першу чергу, представники Директорії в особі новопризначеного комісара Сергія Тимошенко й командувача I Запорізьким корпусом отамана Петра Болбочана. При цьому слід зауважити, що Харківщина знаходилася на периферії протигетьманського повстання, тому тут сили УНР спочатку були нечисленними. Згодом, коли їхня присутність значно зросла, республіканські війська займалися, головним чином, боротьбою з армією більшовиків, що стрімко захоплювала регіон, мало турбуючись про тиловий Харків.

На владу у місті, крім петлюрівців, серйозно претендувало й місцеве самоврядування, представлене міською думою та управою. Ці структури підпорядкували собі деморалізовані

підрозділи колишньої гетьманської варти (тепер просто варти) й намагалися силами харківців організувати щось на зразок самооборони. Третьою дуже впливовою силою в Харкові все ще залишалися німці. Навіть у другій половині грудня 1918 року германська армія не покинула губернський центр Слобожанщини, й, не зважаючи на активність солдатських комітетів, зберігала дисципліну та боєздатність. У місті як і раніше діяла німецька комендатура та інколи ходили німецькі патрулі.

Іншим центром сили у Харкові традиційно стали політичні організації лівого напрямку, що створили свої соціалістичні дружини, відмовившись підпорядковувати їх міській управі. Вони не відігравали помітної ролі в системі підтримання правопорядку, але все ж таки діяли відкрито, в тому числі патрулюючи вночі міські вулиці.

Ще однією потенційно могутньою силою міг стати офіцерський загін, сформований у Харкові на початку антигетьманського повстання для захисту існуючої влади. Вони так і не встигли взяти участі у значних боях і тепер зберігали озброєний нейтралітет, чекаючи на розвиток подальших подій. В сутності, всі існуючі в Харкові сили демонстрували нейтралітет один до одного, однак, звичайно, не обходилося й без ексцесів. Тим більше, що ситуація у місті та губернії в цілому за два останні тижні 1918 року змінювалася дуже швидко. Власне динаміка цих змін, що стала яскравою ілюстрацією того неспокойного часу, і є предметом даної розвідки.

12 грудня, за два дні до зречення й втечі гетьмана Скоропадського, у Харкові готувалися до евакуації німецькі збройні частини. Представники німецького командування інформували Губернську земську управу про намір у найближчі дні повністю покинути межі Харківської губернії. У зв'язку з цим німецьке командування наказало звільнити з-під варти арештованих напередодні представників штабу отамана Болбочана, а також повернуло зброю та потяги роззброєним петлюрівським загонам, що стояли в Люботині. Окремі частини германського війська все ще перебували в усіх повітових центрах Харківської губернії, що дозволяло зберігати там відносний спокій. Наприклад, прес-бюро німецької окупаційної адміністрації повідомляло харківців, що завдяки німецькому гарнізону не допущено захоплення Чугуєва невідомими збройними загонами. В той саме час німецькі частини все ще контролювали Білгород (в 4 верстах від якого стояли більшовики), дозволяючи банкам, казначейству й цивільному населенню спішно евакуюватися до Харкова. У самому ж Харкові германська комендатура складала списки німецьких підданих, бажаючих виїхати до Німеччини разом із військом, а воєнні частини розпродавали місцевим мешканцям частину коней та зайвої амуніції [3; 10].

13 грудня містом пройшли чутки про те, що 110 чинам болбочанівського штабу, роззброєним напередодні німцями, було повернуто зброю, а 500 бійцям республіканських військ дозволено повернутися до Харкова за умов неносіння зброї на вулицях міста. Німецьке прес-бюро офіційно не підтвердило цієї інформації, наголошуючи про відповідальність державної варти за порядок на вулицях. Але вже стало ясно, що повстанці Директорії починали потрохи вигравати перший раунд боротьби за Харків [11].

14 грудня на засіданні міської думи обговорювалося питання про охорону міста. Участь у дискусії взяли спеціально запрошені члени губернського земства, робочого центру, селянської спілки та ради 42. Як влучно помітив один із журналістів: «Збираються представники цих установ на нараду та починають сперечатися: хто буде керувати охороною, хто буде охороняти, на чий кошти та від чийого нападу». Представники губернського земства та ради 42 пропонували створити охоронні загопи за аполітичним принципом, проти чого категорично заперечували делегати від робітничого центру. «Що важливіше: обивательське пальто або демократичний лад?» – задавалися питанням представники соціалістичних фракцій Думи й робітничого союзу та наполягали на своєму праві створювати власні озброєні дружини. Питання було перенесено на комісії, а хвиля пограбувань, між тим, стрімко зростала. [25]. Наприклад, за день до думської наради банда з 10 нападників, озброєних наганями та гвинтівками, пограбувала аптекарський магазин С. Барана на вул. Семінарській, забрав звідти 300 тис. крб. [22]. В передмістях кримінальна

ситуація була ще гіршою. Так 15 грудня мешканці Песочина влаштували самосуд над 11 затриманими вартою підозрілими особами. Вартові не змогли завадити бійні, в результаті якої натовп вбив 7 з 11 арештованих. Решта була покалічена [Там само].

18 грудня у Большому театрі Харкова Рада робітничих депутатів провела інтернаціональний мітинг, на якому пропонувалося оголосити загальний страйк аж до встановлення радянської влади у місті. Меншовики пропонували організувати одноденний страйк, але ця пропозиція була відкинута мітингувальниками. Лунали заклики до збройного повстання й допомоги наступаючим червоним частинам. Мітинг було розігнано солдатами Директорії, а 12 його учасників вдалося заарештувати [6].

19 грудня вийшов наказ міської думи про підпорядкування міському самоврядуванню підрозділів державної варті, з перейменуванням їх у міліцію. В цей час значна частина Вовчанського та Куп'янського повітів вже були захоплені більшовиками, а у Харкові намагалися закріпити свою владу представники Директорії. Харківський губернський комісар Сергій Тимошенко та командири військ УНР отамани Панкрат Труба та Понтій Мироненко-Васютинський дали великі інтерв'ю місцевій пресі, до розповіли про скорі прибуття української армії на захист Слобожанщини (говорили про 400 тисячне військо на Правобережній Україні). Вони також попереджали місцеву Раду робітничих депутатів про неможливість підривної діяльності в тилу й погрожували неминучим покаранням. Крім того, отамани звинувачували германське командування у сприянні більшовицькому наступу, запевнювали офіцерські частини у своїй лояльності, закликаючи створити єдиний антибільшовицький фронт, обіцяли охороняти правопорядок у місті силами республіканської армії та не допустити страйку залізничників [13]. Між тим, кримінальна ситуація в місті стрімко погіршувалася. Тільки вдень 19 грудня і лише в центральних районах міста відбулося 9 пограбувань, при чому в одному з них брала участь банда з 10 осіб, озброєних револьверами. Нікого з грабіжників затримати не вдалося [17].

21 грудня міська дума закликала всіх чоловіків Харкова у віці від 18 до 50 років долучатися до охорони міста. Питанням організації та забезпечення цих підрозділів займалася спеціально створена комісія на чолі з Піддубним. В цей самий день до Харкова дійшла звістка про загибель у Вовчанському повіті відомої української вченої О. Я. Єфименко та її дочки. В смерті обох звинувачували невідомих бандитів [1; 6; 12]. Як пізніше стало відомо, протягом 18-20 грудня у Вовчанському повіті було вбито багатьох управлюючих маєтками, а також цілі родини місцевих поміщиків, зокрема Задонських, Вадбольських, двох братів Пассеків та інших [18]. За цих умов численні владні структури видавали взаємовиключаючі розпорядження. Так, наприклад, губернське земство наймало озброєних охоронців для захисту православних монастирів Харківщини від пограбування, міська управа планувала роздавати зброю добровольцям з числа добропорядних громадян, а комісари УНР отримали телеграму з наказом негайно організувати вилучення зброї у цивільного населення з метою передачі її республіканському війську [7].

Ніч з 24 на 25 грудня виявилася чорною для харківців. Зранку на вулицях міста було знайдено 12 тіл звичайних мешканців міста, що стали жертвами нічних пограбувань. Кожного з них було вбито з вогнепальної зброї. Тієї ночі вартові на Нетеченській вулиці вступили у бій з великою групою одягнених у військове осіб, але ті відкрили по стражах порядку шалений вогонь із рушниць та кинули дві бомби. На щастя для вартових ніхто з них не постраждав, але й нападникам вдалося зникнути без будь-яких втрат [19]. Цей випадок приголомшив простих мешканців, які вже боялися виходити з дому не лише ввечері, але й протягом дня.

26 грудня у харківських газетах з'явилося звернення до містян товариша міського голови та керівника міліції Ф. Іваницького. Він закликав усі домоволодіння надати повні списки мешканців-чоловіків у віці від 18 до 43 років для подальшого формування з них загонів самооборони [2; 4]. Однак ці заходи поки що не могли завадити розростанню кримінальної хвилі. Протягом двох ночей з 26 до 28 грудня на вулицях міста було знайдено

ще три тіла з вогнепальними пораненнями [22]. З 28 грудня по 1 січня грабіжники позбавили життя ще 4 харківців, вбитих прямо на вулиці [23].

27 грудня банда з 12 озброєних грабіжників посеред білого дня напала на контору «Поюр» на вул. Рибній. Закривши в одній кімнаті 40 службовців та відвідувачів, бандити забрали з каси 90 тис. крб. [20]. Наступного дня 8 озброєних людей у цивільному пограбували розташовану на вул. Сумській типографію г. Бенгиса, забравши там 86 тис. крб. [21]. Злодії називали себе «анархістами-комуністами» й хизувалися тим, що напад на Рибній вулиці здійснили також вони.

28 грудня стало відомо про чергове відтермінування евакуації германських військ з Харкова через повну нестачу вугілля [8]. В німецькому гарнізоні почало зростати невдоволення. Солдати побоювалися, що після завершення виводу підрозділів із Бахмутського району вони будуть повністю відрізненими від батьківщини [9]. Між тим з Харкова до Миколаєва спеціальним потягом була відправлена вже друга партія іноземців, головним чином французьких, бельгійських та швейцарських громадян і підданих [Там само].

1 січня 1919 року у Харкові розпочався збройний виступ більшовиків, які змогли знайти порозуміння з представниками комітету солдатських депутатів німецького гарнізону. Німці шляхом ультиматуму змусили українські частини полковника Болбочана негайно покинути місто. 2 січня, так і не дочекавшись вугілля для залізничних составів, з Харкова у західному напрямку почали своїм ходом просуватися колони німецьких військ (кавалерія та артилерія) [28]. Невдовзі губернське місто стали покидати й солдати республіканської армії УНР, а слідом за ними комендатури та штаби. Внаслідок цього міська управа поклала обов'язок по охороні на міліцію та дільничні комітети з числа місцевих мешканців [15]. Правда, ці структури вже ні в кого не викликали остраху. Так 2 січня прямо у кав'ярні на Римарській повстанцями чи кримінальними елементами був застрелений сотенний 4-ї ділянки державної варти Таумбліхер, його замісник Фокін зазнав тяжких поранень [23]. Управління 6-ї ділянки державної варти було покинуто службовцями й розгромлено невідомими. Така ж ситуація протягом одного дня спостерігалася у 3-й та 7-й міліцейській ділянці. Нападники скрізь забирали, в тому числі, й вогнепальну зброю. По повітах губернії ситуація виглядала ще більш катастрофічною. Керівник губернської варти Гранковський, всі його замісники, начальники повітових та районних управлінь просто зникли з робочих місць, за їхнім прикладом те ж саме вчинили працівники карного розшуку та рядові міліціонери [16].

Ввечері 2 січня до міської управи прийшло повідомлення від ради солдатських депутатів германського гарнізону про те, що вони до моменту евакуації з Харкова беруть на себе охорону правопорядку в місті. 3 січня спільними зусиллями рештків міліції, німецьких патрулів та соціалістичної дружини вдалося приборкати бунт в'язнів Холодногірської в'язниці, проте кілька карних злочинців все ж таки встигли перелізти через паркан та втекти [24]. Проте це були вже останні спроби зупинити хаос, що невпинно зростав. Озброєні пістолетами, рушницями та гранатами банди відкрито ходили містом. Число пограбувань ніхто не рахував, не кажучи вже про звичайні крадіжки. Приборкати хвилю злочинності вдалося лише більшовикам, чий передові загони ввечері 3 січня увійшли до Харкова.

Література

1. Белокопский И.П. Александра Яковлевна Ефименко. (Некролог). *Новая Россия*, 1918. №12, С.2.
2. В городском самоуправлении. *Новая Россия*, 1918. №15, С.2.
3. В городском самоуправлении. *Новая Россия*, 1918. №3, С.3.
4. Воззвание. *Новая Россия*, 1918. №14, С.3.
5. Герасимов Т.Ю. Міста Правобережної України і Перша світова війна: повсякденна історія. Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2017. 436 с.
6. Городская хроника. *Новая Россия*, 1918. №10, С.3.

7. Городская хроника. *Новая Россия*, 1918. №13, С.4.
8. Городская хроника. *Новая Россия*, 1918. №16, С.3.
9. Городская хроника. *Новая Россия*, 1918. №17, С.3.
10. Городская хроника. *Новая Россия*, 1918. №3, С.3.
11. Городская хроника. *Новая Россия*, 1918. №4, С.3.
12. Десятова Е. Памяти А. Я. Ефименко. *Новая Россия*, 1918. №12, С.2.
13. О текущем моменте. *Новая Россия*, 1918. №9, С.3.
14. Овсяк О. Життя після окупації; побут киян 1943-1945 рр. К.: Дуліби, 20017, 176 с.
15. Охрана города. *Новая Россия*, 1919. №20, С.3.
16. Охрана города. *Новая Россия*, 1919. №21, С.3.
17. Происшествия. *Новая Россия*, 1918. №10, С.4.
18. Происшествия. *Новая Россия*, 1918. №12, С.4.
19. Происшествия. *Новая Россия*, 1918. №13, С.4.
20. Происшествия. *Новая Россия*, 1918. №15, С.4.
21. Происшествия. *Новая Россия*, 1918. №16, С.4.
22. Происшествия. *Новая Россия*, 1919. №19, С.4.
23. Происшествия. *Новая Россия*, 1919. №20, С.4.
24. Происшествия. *Новая Россия*, 1919. №21, С.4.
25. Тюлин М. Об охране города. *Новая Россия*, 1918. №5, С.4.
26. Чорний Д.М. Велике місто в роки Першої світової війни: повсякденне життя Харкова і харків'ян. *Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки»*, 2015. Вип. 20. С. 54–59.
27. Черный Д. Харьков в годы Первой мировой войны и революции. *Города империи в годы Великой войны и революции: Сб. статей. СПб.: Нестор-История*, 2017. С. 318-248.
28. Эвакуация учреждений из Харькова. *Новая Россия*, 1919. №20, С.3.

References

1. Belokonskij I.P. Aleksandra Yakovlevna Efimenko. (Nekrolog) (in Russian). *Novaya Rossiya*, 1918. №12, S.2.
2. V gorodskom samoupravlenii. [In the municipality everything] (in Russian). *Novaya Rossiya*. 1918. №15, S.2.
3. V gorodskom samoupravlenii. [In the municipality everything] (in Russian). *Novaya Rossiya*, 1918. №3, S.3.
4. Vozzvanie. [The appeal] (in Russian). *Novaya Rossiya*, 1918. №14, S.3.
5. Herasymov T.Iu. Mista Pravoberezhnoi Ukrainy i Persha svitova viina: povsiakdenna istoriia [Cities of Right-Bank Ukraine and the First World War: Everyday History] (in Ukrainian). Vinnytsia: TOV «Merkiuri-Podillia», 2017. 436 s.
6. Gorodskaya khronika. [Urban chronicle] (in Russian). *Novaya Rossiya*, 1918. №10, S.3.
7. Gorodskaya khronika. [Urban chronicle] (in Russian). *Novaya Rossiya*, 1918. №13, S.4.
8. Gorodskaya khronika. [Urban chronicle] (in Russian). *Novaya Rossiya*, 1918. №16, S.3.
9. Gorodskaya khronika. [Urban chronicle] (in Russian). *Novaya Rossiya*, 1918. №17, S.3.
10. Gorodskaya khronika. [Urban chronicle] (in Russian). *Novaya Rossiya*, 1918. №3, S.3.
11. Gorodskaya khronika. [Urban chronicle] (in Russian). *Novaya Rossiya*, 1918. №4, S.3.
12. Desyatova E. Pamyati A. Ya. Efimenko. [in memory of A.Y. Efimenko] (in Russian). *Novaya Rossiya*, 1918. №12, S.2.
13. O tekushhem momente. [Details of currently] (in Russian). *Novaya Rossiya*, 1918. №9, S.3.
14. Ovsiuk O. Zhyttia pislia okupatsii; pobut kyian 1943–1945 rr. [Life after occupation: the daily realities of Kyiv's citizens, 1943–1945] (in Ukrainian). К.: Duliby, 20017, 176 s.
15. Okhrana goroda. [Urban security] (in Russian). *Novaya Rossiya*, 1919. №20, S.3.
16. Okhrana goroda. [Urban security] (in Russian). *Novaya Rossiya*, 1919. №21, S.3.
17. Proisshestiya. [Incidents] (in Russian). *Novaya Rossiya*, 1918. №10, S.4.
18. Proisshestiya. [Incidents] (in Russian). *Novaya Rossiya*, 1918. №12, S.4.

19. Proisshestviya. [Incidents] (in Russian). *Novaya Rossiya*, 1918. №13, S.4.
20. Proisshestviya. [Incidents] (in Russian). *Novaya Rossiya*, 1918. №15, S.4.
21. Proisshestviya. [Incidents] (in Russian). *Novaya Rossiya*, 1918. №16, S.4.
22. Proisshestviya. [Incidents] (in Russian). *Novaya Rossiya*, 1919. №19, S.4.
23. Proisshestviya. [Incidents] (in Russian). *Novaya Rossiya*, 1919. №20, S.4.
24. Proisshestviya. [Incidents] (in Russian). *Novaya Rossiya*, 1919. №21, S.4.
25. Tyulin M. Ob okhrane goroda. [Urban security] (in Russian). *Novaya Rossiya*, 1918. №5, S.4.
26. Chornyi D.M. Velyke misto v roky Pershoi svitovoi viiny: povsiakdenne zhyttia Kharkova i kharkivian. [The City During the First World War: the Everyday Life of Kharkiv and Kharkiv Dwellers] (in Ukrainian). *V. N. Karazin Kharkiv National University bulletin. Series History of Ukraine. Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences*. Kharkiv, 2015. Issue. 20. S. 54–59.
27. Chornyi D. Kharkov v gody Pervoï mirovoi voïny i revoliutsii [Kharkov During the First World War and Revolution] (in Russian). *Goroda imperii v gody Velikoï voïny i revoliutsii: Sb. stateĭ*. SPb.: Nestor-Istoriia, 2017. S. 318-248.
28. Evakuaciya uchrezhdenij iz Khar`kova. [Evacuation of the institutions from Kharkiv] (in Russian). *Novaya Rossiya*, 1919. №20, S.3.